

MONDAT ÉS SZÓJELENTÉS

BODNÁR FERENC

1. A mondat sajátos lényegét alkotó alany-állítmányi (predikatív) viszony logikai értelmezése szerint szakirodalmunk a mondat típusok két fajtáját különbözteti meg: a minősítést és az azonosítást (vö. pl. I. OK. IV, 95 és SZABÓ D., A mai magyar nyelv II, 342). A predikatív viszony nyelvtani magyarázatát a logikaival általában igyekeznek összehangolni (pl. KLEMM, MTM, 39–40). Az alany-állítmányfogalomnak ez a kétszempontú szemlélete a régi görög dialektikusok munkásságában gyökerezik. Nem célunk a hosszú tudománytörténeti folyamat bemutatása, csak egy megjegyzés erejéig térünk ki rá: először a logikusok nevezték alannak (subjectum) és állítmánynak (praedicatum) azt, amit aztán a grammatikusok nevezőnek (névszó, főnév) és igének mondtak (l. erre KICSKA E., A subjectum és praedicatum a grammatikában, 1908.). Mióta azonban a nevező és ige helyett általánosan uralkodóvá lett a grammatikusok szótárában az alany és állítmány kifejezés, a logikai műszóknak logikai értelmet igyekeztek adni, de úgy, hogy ez az értelmezés igazolja a nyelvtudománynak a nevezővel és igével kapcsolatos hagyományait. Ennek következménye az, hogy azonnal született egy probléma, amely mindmáig „életképesnek” bizonyult. Miben áll ez a probléma?

KICSKA EMIL így veti föl a kérdést: „Mihelyt a logikusok copulája az állítmány rangjára emelkedett a grammatikában (a XIX. század 2. negyedében), ez a régi törvény: *verbum finitum convenit cum nomine in numero et persona*, így módosult: *praedicatum convenit cum subjecto in numero et persona*. De ha összehasonlítjuk ezt a két mondatot: »Te pártütő vagy. A pártütő te vagy.«, azt látjuk, hogy a második mondatban nem a »pártütő« alannal, hanem a »te« kiegészítővel egyez meg az állítmány.” (I. m. 7.) Mai fogalmaink szerint az idézet utolsó része így hangzanék: a második mondatban az összetett (névszó-i-igei) állítmány igei része nem az alannal, hanem az állítmány névszó-i részével egyezik meg személyben és számban.

Kérdezhetnénk: honnan tudja KICSKA, hogy a második mondatban a „pártütő” az alany, a „te vagy” pedig az állítmány!? Onnan, hogy szerinte az alany és az állítmány független a nyelvtani formáktól, független a jelentéstől: az állítmány egyetlen jele a hangsúly. Nemcsak az „A pártütő te vagy” mondatot elemzi ugyanis az előbbi módon, hanem pl. az „Ezt a szép országot Árpád szerezte” mondatban is, szerinte, az „Árpád” az állítmány, illetőleg pontosabban: a mondatnak az a fele, amelynek elején ez a hangsúlyos szó áll. (I. m. 20.) Szillogisztikus alapon tehát végeredményben ugyanarra az eredményre jutott, amelyre a már általunk is elemzett ún. „közléslogikai” és lélektani irányzat képviselői. (Vö. Acta Universitatis Szegediensis 1960. 129–134)

és 1961. 165–173.) Ha sikerült előző fejtegetéseinkben igazolni azt, hogy a mondat nyelvtani viszonyfunkcióinak a nyelvtudatban a nyelvtani formák tekintetében is pontosan megfelelő viszonyfunkciók felelnek meg: KICSKA elméletét nyugodt lelkiismerettel dobhatjuk azon irányzatok lomtárába, amelyek szintén tagadják a nyelv és gondolkodás szoros kapcsolatát. Hogy egyáltalán megemlítettük, annak oka az, hogy éppen az „A pártütő te vagy”-féle mondatípus helyes nyelvtani elemzése ma is vitás.

Természetes, hogy KICSKA elmélete és elemzési gyakorlata a maga korában már kiváltotta néhány nyelvészünk heves ellenzését.

KALMÁR ELEK például a következő két mondatot: „Én az voltam. Az én voltam.” – egyformán elemezte. Mindkettőben az „én” az alany, az „az voltam” rész az állítmány (az ő terminológiája szerint: kiegészítő és állítmány), csak a szórend lett más, mert más lett a beszélő célja, közölnivalója. „Nyelvtanilag a személynévmások nem is szoktak lenni állítmánykiegészítők, mert az állítmánykiegészítők többé-kevésbé tágabb körű (legalább az alanynál tágabb körű) fogalmak szoktak lenni, hogy mint állítmányok magokba fogadassák az alany-fogalmat is.” (KALMÁR, Alany vagy kiegészítő?: Nyr. XXX, 166.)

Érdekes azonban, hogy pl. ALBERT JÁNOS szerint, ugyancsak a század elején, általános nézet volt a harmadik személyű névmást kivonni e szabály alól. Mint írja: „... úgy áll a dolog, hogy a harmadik személyről elismerjük, hogy állítmánykiegészítő is lehet; de az első és második személy – szent meggyőződésünk szerint – mindig »nyelvtani alany«! (Nyr. XXX, 163.) Mint-hogy ez szerinte képtelenség, az „A pártütő te vagy” mondatban a „te” névmást állítmánykiegészítőnek tartja. Álláspontját azonban nem tudta megvédelmezni több ellenvetéssel szemben. FOGARASI törvényéből következik, hogy a mondat főhangsúlyos szava közvetlenül az ige elé kerül; a mondat „lélektani” állítmánya mindig főhangsúlyos; mi a biztosítéka annak, hogy az efajta elemzés a nyelvtani állítmányt találja meg? Vajon a szórend megváltozása nem hagyja-e éppúgy érintetlenül a nyelvtani viszonyokat a „Te pártütő vagy” – „A pártütő te vagy” mondatokban, mint pl. ebben a mondatpárban: „Te jól tanulsz” – „Te tanulsz jól”?! (Vö. erre pl. PETZ GEDEON, Van-e nyelvtani alany és állítmány?: Egyetemes Philologiai Közlöny XXIV, 136–144.)

2. Azt a kérdést, hogy lehet-e kizárólag a hangsúly a nyelvtani állítmány nyelvi jele, a probléma legújabb kori történetében pl. az „Anyanyelvünk leíró nyelvtaná”-ról 1953-ban rendezett vitában TOMPA JÓZSEF vitaindító referátuma és – a többi között – KÁROLY SÁNDOR hozzászólása helyezte egészen éles megvilágításba. KÁROLY SÁNDOR szerint az azonosító mondatokban – pl. „A róza a legszebb virág”; „A katona az öcsém” – csak lélektani úton, lélektani módszerrel tudunk elemezni, mert a fogalmak egyneműsége a logikai (jelentésbeli) egybevetés lehetőségét is kizárja: tehát az állítmány egyetlen jele a hangsúly. TOMPA határozottan elveti ezt az elemzési módszert: „Csak az a baj, hogy ez szerintem rendesen a »lélektani« alanyt és állítmányt keresi ki, bár ezt eleve azonosnak tekinti a nyelvtani-logikaival. Szerintem ez a megoldás elvileg elfogadhatatlan és megtévesztő, mert a nyelvtani elemzésbe éppen a leghomályosabb részletben olyan felfogást csúsztat be, amely a könnyen elemezhető mondatípusokban már helytelennek bizonyult” (I. OK. IV, 52). Úgy látszik tehát, hogy ma ugyanazok a nehézségek mutatkoznak az azonosítások elemzésénél, mint régebben az „A pártütő te vagy” mondatípusnál.

kapcsolatban! Kézenfekvő a kérdés: vajon a „nehézségek” hasonlósága nem azért olyan feltűnő, mert az „A pártütő te vagy” mondat is — azonosítás!?

Jogos a kérdés, hiszen az a KALMÁR ELEKTŐL idézett felfogás, mely szerint személynévmások nem szoktak szerepelni állítmányként, ma is tartja magát (vö. pl. KLEMM, Kétség egy mondatelemzés körül: MNy. L, 452—453). A régebbi és a modern kutatók jelentős többsége ugyanis megegyezik abban, hogy az „A pártütő te vagy” típusú mondatban a fogalomkörök különbözők, tehát összemérhetők, és eszerint mindenképpen a személynévmásnak kell az alany szerepét betölteni, a „pártütő” pedig mint tágabb fogalomkörű melléknév itt föltétlenül csak állítmány lehet. Szubsztanciaifogalom és akcicensfogalom predikatív viszonyítása valóban csak így történhet a minősítő mondatokban. Bizonyos az is, hogy a „Te pártütő vagy” minősítő szerkezet; hogy azonban „A pártütő te vagy” mondat ugyanígy minősítés lenne — nagyon kétséges! Ha ugyanis mondatunkat a logika patikamérlegére tesszük, a következő megfigyeléseket tehetjük:

1. A személyes névmás mindig meghatározott személyre vagy személyekre mutat, a legszűkebb körű fogalmat, az „egyedfogalmat” jelzi, és ez a funkciója a mondaton belül is.

2. A „pártütő” mint melléknévi igenév általában akcicensfogalmat, tulajdonságfogalmat jelöl. A mondatban azonban határozott névelő szűkíti meg fogalomkörét olyannyira, hogy mint főnév — a személynévmáshoz hasonlóan — szintén bizonyos meghatározott személyre mutat.

Ha tehát az „A rózsza a virág” — „A katona az öcsém” logikai szempontból azonosító mondatok, ugyanezen a logikai alapon az azonosítások körébe kell vonni az elemzett mondatpust is.

Talán ennyi is elég annak illusztrálására, hogy jó félszázaddal ezelőtt már „lezajlott” ugyanaz a vita, amely a legutóbbi években ismét egyre inkább több teret követel magának szakirodalmunkban. Történeti kitekintésünk azonban a probléma keletkezésének bemutatásán kívül azt a célt is szolgálta, hogy megállapíthassuk: nem lehet ma sem pontot tenni a vita végére azzal, hogy a kérdéses mondatot azonosítással „nevezzük ki”, hiszen az azonosítások nyelvtani elemzése ma is „kényes kérdés”. TOMPA JÓZSEF idézett megnyilatkozása szerint ugyanis — s ez a hivatalos tudományos álláspont megfogalmazásának tekinthető — az azonosításokban csak „lélektani” alany és állítmány található. Márpedig a „lélektani” (hozzátesszük: „közléslogikai”) állítmány, amelynek egyetlen jele a hangsúly, azokban a mondatokban, amelyek „könnyen elemezhetők” — tehát a minősítésekben — nem minden esetben esik egybe a nyelvtani (logikai) állítmánnyal, ezért a lélektani szempontú elemzés az azonosításokban sem alkalmazható a nyelvtani állítmány megkeresésére, hanem teljességgel elvetendő.

Könnyen belátható, hogy ha ezek a megállapítások igazak, akkor az azonosító mondat nyelvtani szempontból nem is mondat, hiszen a nyelvtani eszközökkel történő predikatív viszonyítás a mondat lényegéhez tartozik. Ugy szintén nem szorul különösebb bizonyításra az sem, hogy az azonosítás minden ezen elméleti-elemzési „aggály” ellenére is mégis mondat. Ez a két tény nyilvánvaló ellentmondás! Sajnos, kétségtelen az is, hogy az ellentmondás „kibékítését” csupán alkalmoszerűen, egy-egy konkrét elemzési kérdés kellemetlen előtérbe nyomulása esetén kísérelték meg. (Vö. még pl. Mny. L, 452; Nyr. LXXXIII, 450 stb.) Éppen e példák figyelmet érdemlő szaporodása — amely

az alany és állítmány fogalmának iskolai tanítása körül növekvő bizonytalanságot is jelzi — ad indítékot arra, hogy néhány gondolatot megoldási kísérletként közöljünk.

3. Nézzük meg először, hogy a magyar nyelvben a minősítés és az azonosítás szerkezeti sémája alapján milyen főbb mondattípusok lehetségesek, megjelölve mindenütt, hogy a mondattani elemzésnél szükséges-e a beszédhelyzet és a szövegösszefüggés (a továbbiakban röviden: a beszédhelyzet) ismerete. „Minősítés”-en természetesen csak a mondatban különböző, „azonosítás”-on csak a mondatban azonos fogalmak predikatív viszonya értendő.

I. Minősítések

- a) Az ég kék. A madár repül. Három a tánc. — Különböző fogalmak a mondaton kívül, különbözők a mondatban is. A beszédhelyzet ismerete nem szükséges.
- b) Az élet álom. A virág rózsza. — Azonos fogalmak a mondaton kívül, de a mondatban különbözők, mert az alanyfogalmat határozott névelő determinálja. A beszédhelyzet ismerete nem szükséges.
- c) A szép igaz. Az igaz szép. — Azonos fogalmak a mondaton kívül, de a mondatban az alany jele a határozott névelő. A beszédhelyzet ismerete nem szükséges.
- d) Az a hideg — jég. Az a fehér — hó. — Különböző fogalmak a mondaton kívül, különbözők a mondatban is. Az akcidentsfogalom a különböző determináló nyelvi jelek hatására konkrétabb tárgyfogalommá vált, mint a határozott névelő nélküli szubsztanciafogalom. A beszédhelyzet ismerete nem szükséges.
- e) Te pártütő vagy. Ti szépség és reménység vagytok. — Különböző fogalmak a mondaton kívül, különbözők a mondatban is. A beszédhelyzet ismerete nem szükséges.

II. Azonosítások

- a) Kétszer kettő négy. — Azonos fogalmak a mondaton kívül, azonosok a mondatban is. A beszédhelyzet ismerete szükséges.
- b) Az élet az álom. A rózsza a virág. — Azonos fogalmak a mondaton kívül, a mondatban úgy azonosak, hogy mindkettő előtt határozott névelő áll. A beszédhelyzet ismerete szükséges.
- c) A jég a hideg. Apám a katona. A pártütő te vagy. — Különböző fogalmak a mondaton kívül, a mondatban azonosak. Mind a tárgyfogalmak, mind a járulékfogalmak körét a determináló elemek úgy leszűkítették, hogy egyedet jelölnek. Kivétel csak a személyes névmás, amely fogalomkörszűkítés nélkül is ilyen szerepet tölt be. A beszédhelyzet ismerete szükséges.
- d) Én vagyok ő. Te vagy az. A tied az. — A személyes névmás, a birtokos névmás és a főnévi (!) mutatónévmás azonos fogalmat (egyedet) jelölnek a mondaton kívül és a mondatban. A beszédhelyzet ismerete szükséges.

Ha figyelmesen megnézzük ezt a természetesen még bővíthető osztályozást, megállapíthatjuk, hogy csupán a minősítések *a*) és *e*) típusa, az azonosítások *a*) és *d*) típusa tartalmazza fogalmaknak olyan predikatív viszonyát, amelyben a fogalmak megtartották — legalább látszólag — azokat a sajátosságaitak változatlanul, amelyekkel a mondaton kívül rendelkeznek. A minősítések *a*) és *e*) típusa azonban lényegében ugyanaz, és ugyancsak összetartozik az azonosítások *a*) és *d*) típusa is. A mondat parole jellegével foglalkozva már korábban utaltunk arra, hogy a valóságalapjától megfosztott mondatnak a „dologi összefüggések” logikája szerint történő elemzése elméletileg jogosulatlan (Acta Universitatis Szegediensis 1961. 171). Hogy pedig gyakorlatilag sem kielégítő, azt az mutatja, hogy az efajta logikai alapú nyelvtani elemzés az azonosításoknak egyetlen számításba jövő fajtánál sem célravezető, és csak a „könnyen elemezhető” mondatok egy fajtájában juthat mechanikusan helyes eredményre, mégpedig csupán ezekben a minősítésekben: A jég hideg; A madár repül; stb.

Kétségtelen, hogy ez a leggyakrabban előforduló mondatfajta. Ennek ellenére is kétségtelen azonban az is, hogy mindazon általánosítás, amelyet ezen egy mondatfajta elemzéséből leszűrt következtetésként lehet megalkotni, nem terjeszthető ki kötelező érvénnyel a többire — még akkor sem, ha önmagában, mint elméleti jellegű megállapítás, helyes! Az előbb említett fejtegetésekben talán sikerült elég meggyőzően kimutatni, hogy ez a mondattani szemlélet a maga egyoldalúságával minden olyan esetben tévedés forrása volt, amikor saját határát túllépte. Előlegezve tehát valószínűnek vehetjük annak a nézetnek a tarthatatlanságát is, mely szerint az azonosításokban nyelvtani-logikai alany és állítmány nem található, csupán „lélektani” — amely természetesen nem azonos a nyelvtani-logikaival.

4. Nagyon sok ismert forrás szerint a „nyelvtani” és a „lélektani” szempont — diszparát fogalmak. KLEMM pl. így ír: „Ha a lélektani folyamat egyes mozzanatait tekintjük s a jelentésbeli szempontot csak általánosságban vesszük hozzá, akkor a lélektani alanyt és állítmányt különböztethetjük meg; ha pedig a jelentéstartalom különböző viszonyait vesszük figyelembe s a lélektani folyamatot csak általánosságban vesszük hozzá, akkor a nyelvtani alanyt és állítmányt, továbbá a jelzőt, a határozót és a tárgyat különböztethetjük meg.” Később: „Lélektani alany az a képzet (fogalom), amelyre más képzetet (fogalmat) vonatkoztatunk, lélektani állítmány pedig az a képzet (fogalom), amelyet más képzetre (fogalomra) vonatkoztatunk. Melyik képzet (fogalom) alkotja a lélektani alanyt és melyik a lélektani állítmányt, azt a beszédbeli helyzetből, a mondatbeli összefüggésből lehet megismerni: az a képzet, fogalom, amely rendszerint már ismert, amelyről már szó volt, az a lélektani alany; az új, még nem említett képzet, fogalom a lélektani állítmány. Az utóbbit kifejező szónak rendszeren erősebb nyomatéka van a mondatban. Pl. *A vándor* (lél. alany) *leült egy kőre* (lél. állítmány). *Egy vándor* (lél. állítmány) *ült le a kőre* (lél. alany)” (A mondatelmélete, 80–82).

KLEMM példái a könnyen elemezhető minősítések körébe tartoznak, amelyekben a lélektani állítmány csak akkor esik egybe a nyelvtanival, ha a nyelvtani állítmány főhangsúlyos. Ezekben a mondatfajtaokban tehát a lélektani és nyelvtani kategória néha különbözik. Ennek a ténynek KLEMM így adja tudományos magyarázatát: „Tehát ma nem esik össze mindig és szükségképp valamely nyelvi kategóriában a lélektani és a nyelvtani szempontból

való alany és állítmány, eredetileg azonban nem lehetett köztük ellentét. Eredetileg ugyanis nem voltak sem tulajdonság- sem állapotfogalmak, s ennek megfelelőleg nem volt meg sem a melléknév, sem az ige szófaji kategóriája, hanem csak tárgyfogalmak s ennek megfelelőleg csak főnév (főnévi névmás) . . . Ugyanaz a tárgyfogalom és a neki megfelelő névszói természetű szó-faj akkor hol nyelvtani alany, hol nyelvtani állítmány lehetett, s akkor a lélektani szempont döntötte el nemcsak azt, mi a lélektani alany és állítmány a mondatban, hanem egyúttal azt is, mi a nyelvtani alany és állítmány, nem pedig az objektív gondolati tartalom viszonyai, miként a tulajdonság- és állapotfogalmak s a nekik megfelelő szófajok, a melléknév és az ige kifejlődése óta" (i. m. 82–83).

Csak kuriózként említjük meg, hogy ezután KLEMM az „A sas madár” mondatot — „főnév = főnév” alapon — csak lélektani úton látta elemezhetőnek, mert egyébként az idézet reális alapot nyújt az azonosítások nyelvtani elemzésére. Lássuk ugyanis, milyen fogalmak vannak az azonosításokban!

„Az élet az álom” „A rózsza a virág” „Az én húgom a te feleséged” — tökéletesen azonos tárgyfogalmak.

„A jég a hideg” — a „hideg” tulajdonságfogalom ugyan általában, de a mondatban az „a hideg” mint főnév éppúgy meghatározott tárgyjelölő funkciót tölt be, mint az „a jég”. Tehát: két teljesen azonos tárgyfogalom.

„A pártütő te vagy” — a „pártütő” tulajdonságfogalom ugyan, de a mondatban az „a pártütő” mint főnév éppúgy személyjelölő funkciót tölt be, mint a „te” személyes névmás. Tehát: két pontosan azonos tárgyfogalom.

Folytathatnánk a felsorolást, de így is nyilvánvaló, hogy az azonosító mondatokban azonos szubsztanciafogalmak szerepelnek, mint ahogy — KLEMM szerint — a nyelv őskorában minden mondatban csak ezek alkothattak predikatív viszonyt. Ha pedig ebben a korban a lélektani szempont döntötte el azt, hogy mi a nyelvtani alany és állítmány a mondatban, akkor ma az azonosításokban teljes joggal kereshetünk lélektani elemzés útján nyelvtani alanyt és állítmányt!

Történeti szempontból azonban nem egészen helyénvaló az a felfogás, hogy a kezdet kezdetén az emberi nyelvtudatban csak szubsztanciafogalmak voltak, amelyeknek egységes nyelvi megfelelője a mai szemléletünk szerinti „főnév” lett volna. Szubsztancia és akcidens csak egymáshoz való viszonyukban léteznek, egymást kölcsönösen feltételezik. Ha föltesszük tehát pl. egy ilyen „ősmondat” létezését: „Nap — tűz” — akkor itt csupán a szavak formai azonosságáról beszélhetünk, de ezek mondatbeli funkciói nyilván azoknak a funkcióknak teljes értékű megfelelői, amelyeket ma a főnév és ige szoktak betölteni. Ezért ha valaha, a szavak jelentésalaki szempontból történt elkülönülése előtt két formailag azonos szó mondatot alkotott, az egyik csupán alanyfunkcióját tekintve volt szubsztanciálisabb a másiknál, a másik csupán állítmányfunkcióját tekintve volt akcidentálisabb az egyiknél. Ez a különbség azonban a látszólagos azonosság ellenére megvolt a mondatalkotó és a mondatot felfogó ember tudatában — nyelvi jele a szórend, a beszédintenzitás lehetett, és főleg: a hangsúly.

Tagadnánk a nyelv folytonos mozgásban történő állandó változását, ha az előbbi megállapításokat nem vonatkoztatnánk a mai azonosításokra, és a pusztán időbeli, történeti különbségeket elvi különbségekké „léptetnénk elő”. Bizonyos, hogy a mai fejlett nyelvi állapotban hatalmas számtani többségben

vannak azok a mondatok, amelyekben az idők folyamán kialakult történeti-nyelvi kategóriák, pl. a főnév és az ige, a főnév és a melléknév stb. jelentés-alaki szempontból eleve adott sajátosságaiknál fogva meghatározott irányú predikatív viszonyba lépnek. De az is bizonyos, hogy az ilyen „könnyen elemezhető” mondatban, mint pl. „Az idő szép” — sem csak azért tartjuk alanynak „az idő” szót, mert tárgyfogalmat jelölő főnév nominatívuszi formában, állítmánynak a „szép” szót, mert járulékfogalmat jelölő melléknév nominatívuszi formában (jelentés-alaki szempont!), hanem azért is elemezzük alanyként az „az idő” szót, mert arról állítunk valamit, állítmányként a „szép” szót, mert azt állítjuk az alanyról (funkcionális-lélektani szempont!). A tartalmi és a funkcionális szempontú elemzés együttes és egyidejű alkalmazása során tehát mondatnani analízist végzünk. Hangsúlyozzuk: együttes és egyidejű! Ugyanis az történt mindig, és az történik mindig ma is az elemzés gyakorlatában, hogy a tartalmi elemzés kimeríti a mondatnani elemzés fogalmát, mert a „könnyen elemezhető” minősítésekben a szavak jelentés-alaki meghatározása jelenti egyben az alany és az állítmány meghatározását is. Ennek következménye pedig az lett, hogy a funkcionális szempont lassan elsorvadt, és ugyancsak lassan, de annál biztosabban élesen különvált a tartalmától, sőt, az azonosítások elemzésénél szemben is áll vele! Segítette és segíti ezt a folyamatot a mechanikus elemzési gyakorlat elvi megalapozása (vö. „A nyelvet [beszédet] elsősorban tartalmi, jelentésbeli, helyesebben jelentésalaki szempontból kell vizsgálni” [KLEMM, A mondatnani elmélete 13]), de még inkább egy tudománytörténeti tévedés: a mondatfunkció helyébe a „lélektani” alany-állítmányfogalom került.

A GABELENTZ-féle lélektani alany-állítmány létezését természetesen nem lehet tagadni. Ugyancsak természetesen az is igaz, hogy ennek semmi köze nincs a nyelvtani-logikai alany-állítmányfogalomhoz. Nem lehet vitás tehát, hogy az a fajta lélektani elemzés, amely ezt a lélektani alany-állítmányt eredményezi, nem vezethet a valóságos alany-állítmány megtalálásához. Csakhogy: nem szabad szem elől tévesztenünk azt, hogy egészen más dolog a „lélektani” alany és állítmány megkeresése, és megint egészen más a valódi alany és állítmány lélektani (funkcionális) oldalának a feltárása!

Az alanynak és az állítmánynak ugyanis van nyelvtani (formális), logikai (jelentéses) és lélektani (funkcionális) meghatározója. E három tényező alapján egy bizonyos mondatban ugyanazt az alanyt és ugyanazt az állítmányt kell megtalálnunk. Ha ez így van, akkor egy mondat nyelvtani, logikai és lélektani elemzése nem más, mint olyan, egymást kiegészítő és kiteljesítő módszerek alkalmazása, mely mindig ugyanarra az eredményre kell, hogy vezessen. Hiszen könnyen belátható, hogy a minősítéseknél alkalmazható mechanikus jelentés-alaki analízis csak úgy lehet helyes, hogyha fölteszük: a formális és tartalmi meghatározottság egyben funkcionális-lélektani meghatározottságot is jelent. *Az alany és az állítmány tehát minden esetben lélektani szempontból is alany és állítmány.*

Most még egy lépéssel menjünk tovább! Ha előző megállapításunk helyes, akkor — tekintettel az azonosítások látszólagos tartalmi meghatározatlanságára — néha előnyben részesíthetjük a „harmadik utat” is: keresnünk kell olyan lélektani ismérvet, amely a funkció erejével képes formális-tartalmi meghatározottságot is adni. Ez pedig nem lehet más, mint a „valamit állítok valami-

ről” funkcionális-lélektani kategóriája, amely képes arra, hogy az azonosításokban szereplő, látszólag azonos fogalmak között, bizonyos beszédhelyzetben és szövegösszefüggésben az alany és az állítmány alaki és jelentésbeli jegyeit kialakítsa. Megfordítva is igaz tehát: *a lélektani alany és állítmány minden esetben nyelvtani-logikai is!*

Mindezekből az következik, hogy a minősítő és az azonosító mondatok közt a lényegét érintő különbség nincs. Az a tény, hogy az azonosításokat csak a beszédhelyzet ismeretében tudjuk elemezni, természetes következménye annak a minden mondatra érvényes, lassan már közhelyként ható tételnek: a mondat a beszédhelyzetben élő nyelvi jel. Ha tehát a minősítések elemzésénél a beszédhelyzetet nem vesszük figyelembe, éppen olyan súlyos hibát követünk el a mondat valóságalapjának elhanyagolásával, mint amikor az azonosító mondatnak a beszédhelyzet által meghatározott valóságalapján állva sem tudunk valóságos (nyelvtani) alanyt és állítmányt találni. Ami a predikatív viszonyt illeti, mindössze azt kell hangsúlyoznunk, hogy az eddigiekben minősítéseknek tartott szerkezetek mondatválasása esetén különböző fogalmak szokásos predikatív viszonyának „újratemtése” történik, az eddigiekben azonosításoknak tartott szerkezetek mondatválasásában pedig egynemű fogalmak „szokatlan” predikatív viszonyának alkalmi „megteremtését” láthatjuk. Ezért mondatokkal kapcsolatban azonosításról nem is beszélhetünk, mert a mondatban csak különböző fogalmak nyelvi jelei szerepelhetnek — amelyek vagy eleve is különbözők, vagy csupán akkor lesznek különbözőkké, amikor a mondatban alany-állítmányi viszonyba lépnek.

5. Nézzük meg most, milyen „kézzel fogható” nyelvi jelek figyelhetők meg az azonosító szerkezetek mondatválasása folyamán.

Vegyük pl. a következő szerkezetet: Az én húgom a te feleséged. Ez a következő beszédhelyzetekben lehet mondat:

a) Ki (v. melyik) a feleséged?

Az én húgom a te feleséged. A te feleséged az én húgom.

Létigével: Az én húgom volt a te feleséged. A te feleséged az én húgom volt.

b) Ki (v. melyik) a húgod?

A te feleséged az én húgom. Az én húgom a te feleséged.

Létigével: A te feleséged volt az én húgom. Az én húgom a te feleséged volt.

E példatípus is tökéletesen elegendő arra, hogy megállapítsuk: minden esetben főhangsúlyos az állítmány, ill. az állítmány névszói része. Ha a mondatban létige van, az az állítmány névszói részét követi.

E két szabály minden nehézséget eloszlat az azonosító szerkezeten fölépült mondatok elemzésével kapcsolatban. Csupán egy vonatkozásban, az „A pártütő te vagy” — „Te vagy a pártütő” típus elemzésében lehet még egy grammatikai” aggály, hiszen „szabály” az, hogy összetett állítmány esetében az állítmány igei része számban és személyben az alannal egyezik meg, a „vagy” tehát föltétlenül egyes szám második személyű alanyt tételez föl. Ez a törvény azonban — mint oly sok „törvény”! — ismét egyoldalú vizsgálat alapján, csak a „Te jó vagy” — „Én fáradt vagyok”-féle könnyen elemezhető mondatokból leszűrt általánosítás, amely természetesen ismét nem alkalmazható mechanikusan. Ha ugyanis azonosító szerkezet mondatválasásává válik, és a viszonyítás kiindulópontja, a kijelentés alapja nem az első vagy második

személyes névmás, hanem pl. — mint a jelen esetben — egy természeténél fogva „harmadik személyű” névszó, akkor ez csak akkor egyezhetnék meg a lét-igével, ha ezt is lehetne mondani: „A pártütő te van”, vagy pedig a főnévhez eleve hozzátartoznék az első vagy második személy képzete. Természetüknél fogva első vagy második személyű főneveink azonban nincsenek!

Bár az „A pártütő te van” mondat a magyar nyelvben lehetetlen, nem szükséges ragaszkodnunk ahhoz a régi felfogáshoz, mely szerint a személy-névmás nem lehet állítmány! Megdől ez önmagától akkor, ha mint tényt elismerjük, hogy lehetséges és van a nyelvünkben olyan mondat típus, amelyben csak személyes névmások vannak!

„Én én vagyok magamnak
s néked én te vagyok
s te én vagy magadnak,
két külön hatalom.
S ketten mi vagyunk.
De csak ha vállalom.”

(Radnóti M.: Kis nyelvtan)

Ha pedig most megnézzük a következő paradigmákat, világossá válik, hogy az „A pártütő te van” mondat a magyarban miért lehetetlen.

Én én vagyok	Te én vagy	Ő én vagyok	A pártütő én vagyok
Én te vagyok	Te te vagy	Ő te vagy	A pártütő te vagy
Én ő vagyok	Te ő vagy	Ő ő	A pártütő ő

Ha a második és a harmadik paradigmásorban lehetséges volna mindenütt a „van” igét szerepeltetni, az említett egyeztetési szabályt könnyű volna érvényesíteni. Így azonban meg kell elégednünk azzal, hogy ilyenkor a harmadik személyű névmáshoz és a szintén „harmadik személyű” főnévhez utólag és automatikusan járul az első vagy második személyű létezés érzése. Azt ugyanis már mégsem tételezhetjük föl, hogy a főnévhez hasonlóan a harmadik személyű személyes névmás sem szerepelhet alanyként első és második személyű személyes névmással kifejezett állítmány mellett. Még a „szabály” kedvéért sem...

Az „A pártütő te vagy”-féle mondat egyébként jó példája annak, hogy az alany-állítmányi viszonyítás a szavak jelentését megváltoztathatja. Az általános fogalmat jelölő névszó fogalmi köre alanyi helyzetben úgy leszűkül, hogy a személyes névmáshoz hasonlóan, szinte egyetlen pontban ábrázolható; a név nem. is fogalomra, hanem egy dologra, személyre utal. Ezért világos, hogy a szó a mondat síkján jelentéstani szempontból nem határozható meg kielégítően akkor, ha a szokásos logikai alapon, mechanikusan elemezzük. Ez természetes is, hiszen mint minden nyelvi jelenség, a szó is két különböző síkon, a langue (nyelv) és a parole (beszéd) síkján szemlélhető. A szó mindkét esetben a forma és a tartalom dialektikus kapcsolatában él, és funkciója is mindig pontosan megfogalmazható. Alkotórészeinek egymáshoz való viszonya azonban más a nyelvben, és más a beszédben (mondatban).

A szó nyelvi (langue) funkciója az a jelentés, melynek során a hangsor a fogalmat és ezen keresztül a valóságot *in abstracto*, általában jelöli. A szó

léte ebben az állapotában elvont, lexikális, minthogy elvonatkoztatott mindenfajta beszédhelyzettől — tehát a konkrét valóságtól.

A szó mondatbeli (parole) funkciója az a jelentés, melynek során a hangsor a fogalmat és ezen keresztül a valóságot *in concreto*, különösen jelöli. A szó léte ebben az állapotában konkrét, szintaktikai, minthogy rávonatkoztatott valamiféle beszédhelyzetre — tehát a konkrét valóságra.

Látható, hogy az elnevezés hagyományos, szokványos értelmében csupán a nyelvben van a szónak jelentésfunkciója, mivel „jelentés”-en a hangsor és a fogalom közvetlen kapcsolatát szokták érteni, a mondatban viszont elsődleges kapcsolat a hangsor és a valóság között létesül. Ez azonban nem azt eredményezi, hogy a mondatban a szó elveszti jelentését, hanem azt, hogy a jelentésfunkció alapján megjelenik a mondatfunkció is. Minthogy a szó a nyelvben csak virtuálisan utal a valóságra, a mondatban pedig a konkrét valóságra vonatkozik, és a jelentéstani mellett mondattani szerepet is betölt — egyszerű „kivonás” útján is világos, hogy a mondatbeli szó valamely valóság helyzetben éppen ez utóbbi által funkcionálhat.

Végezzük el most valóban ezt a „kivonást” egy példán! Ha egy izolált „könyv” hangsort megvizsgálunk, akkor a magyar nyelvben az alapszóhangsorhoz egy általános „Buch” jelentést rendelhetünk hozzá, nyelvtani szempontból pedig nominatívuszi értéket. Ha most ugyanezt a „könyv” hangsort mondatban vizsgáljuk meg, pl. ebben: „A könyv szép” — akkor a magyar nyelvben az alapszóhangsorhoz egy konkrét „Buch” jelentést rendelhetünk hozzá, nyelvtani szempontból pedig nominatívuszi értéket — és alanyi funkciót. Egy másik mondatban, pl. ebben: „Ez szép könyv” — állítmányi funkciót.

A „kivonás” eredménye: a nyelvben levő szóhoz képest a mondatban levő szó egy szempontból mutat jelentős többletet: mondattani szerepe is van, azaz alanyi ill. állítmányi funkció hordozója. Minthogy pedig a szó kétféle helyzetének sajátosságai közösek, s csak abban különböznek, hogy a nyelvben a szónak általános jelentése van, a mondatban viszont a konkrét valóságra utal, a szó mondatértékű, tehát alany ill. állítmány csak valamely konkrét beszédhelyzetben, mondat-helyzetben lehet. Hogy valamely szó alany ill. állítmány, az nem tartalmi sajátosságaitól függ, hanem attól, hogy a mondatban olyan rész-e, amelyről állítunk valamint, amely a kijelentés alapja, vagy pedig olyan, amit állítunk, amely a kijelentés maga.

Köztudomású, hogy a funkcióval bíró nyelvtani formák kialakítója maga a funkció. Nem követünk el ezért hibát, ha a gondolat nyelvi valóságának, a mondatnak analizisét a funkció oldaláról közelítjük meg. Kétségtelen, hogy mai fejlett nyelvünkben gazdag változatosságban találhatók azok a formák, amelyeket a mondatfunkció alakított ki, és vannak olyanok is, amelyek ma, szinte a szemünk láttán, fülünk hallatán alakulnak. Dolgozatunk célja csupán az volt, hogy az utóbbiaknak, az azonosításoknak kísérelje meg néhány kérdését megvilágítani. Ugy látszik azonban, hogy az „átmeneti alakulatok” vizsgálata valamely nyelvi jelenség már hagyományosan létező kategóriáinak megértéséhez is segítséget nyújthat.

SATZ UND WORTBEDEUTUNG

Von

F. BODNÁR

Die syntaktischen Fragen der Beziehungen zwischen Subjekt und Prädikat im Ungarischen erörternd — in Übereinstimmung mit seinen bisherigen Abhandlungen (Siehe Acta Universitatis Szegediensis 1957: 27—31; 1960: 129—134; 1961: 165—173) und diesen Problemenkreis abschliessend — richtet der Verfasser die Aufmerksamkeit auf die sog. „identifizierenden“ Konstruktionen. Er versucht die weitverbreitete Auffassung zu widerlegen, nach der in den identifizierenden Sätzen nur das Gabelentzsche „psychologische“ Subjekt-Prädikat auffindbar wäre, das mit dem mitteilend-logischen identisch sei und das nur zufälligerweise — in gewissen Fällen — mit dem grammatischen, also wirklichen Subjekt-Prädikat zusammenfalle. Die Termini „logisches“, „psychologisches“ Subjekt und Prädikat bezeichnen in der heutigen Fachliteratur Begriffe, die infolge eines wissenschaftsgeschichtlichen Irrtums, erschienen und von den wirklichen (grammatischen!) Kategorien abgesondert, bzw. mit diesen letzteren verglichen worden sind. Da auch in den „qualifizierenden“ Sätzen eine solche psychologische Analysenmethode möglich ist, deren Ergebnis ein grammatisch-logisches Subjekt-Prädikat ist, können wir dasselbe durch die richtige — und einzige! — psychologische Methode auch in den Identifizierungen auffinden. Demnach fallen die grammatischen, die logischen und die psychologischen Kategorien — vom Gesichtspunkt der prädikativen Beziehung aus — in der Theorie sowie in der Praxis der Satzanalyse zusammen.